

Μονή Χριστού Παντοκράτορος (Μολλά Ζεϋρέκ Τζαμί)

Summary :

Η μονή Παντοκράτορος στην Κωνσταντινούπολη είναι ένα συγκρότημα τριών εκκλησιών που ιδρύθηκε από τον Ιωάννη Β΄ Κομνηνό (1118-1143) και τη σύζυγό του Ειρήνη μεταξύ των ετών 1118-1136. Η νότια εκκλησία είναι αφιερωμένη στο Χριστό Παντοκράτορα και η βόρεια στην Παναγία Ελεούσα. Ανάμεσά τους διαμορφώθηκε μονόχωρος τρουλαίος ναός, που χρησιμοποιήθηκε ως κοιμητηριακό παρεκκλήσιο αρχικά της οικογένειας των Κομνηνών και αργότερα των Παλαιολόγων, αφιερωμένο στον Αρχάγγελο Μιχαήλ. Το 1453 ο σουλτάνος Μωάμεθ Β΄ μετέτρεψε το μοναστήρι σε τέμενος, που είναι σήμερα γνωστό με το όνομα Μολλά Ζεϋρέκ τζαμί.

Date

1118-1136

Geographical Location

Κωνσταντινούπολη

Names

Molla Zeyrek Camii, Zeyrek Kilise Camii, Zeyrek Camii

1. Εισαγωγή

Η [ναοδομία της Κωνσταντινούπολης](#) το 12ο αιώνα παρουσιάζει ορισμένα αναγνωρίσιμα τυπολογικά χαρακτηριστικά, που απαντώνται και στις περιοχές της σφαιράς καλλιτεχνικής επιρροής της, στη νότια Σερβία και τη βόρεια Ελλάδα. Ο κυρίαρχος αρχιτεκτονικός τύπος είναι αυτός του σύνθετου [σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού](#), αν και στην Κωνσταντινούπολη απαντούν και ύστερες επιβιώσεις [μεταβατικών τρουλαίων βασιλικών](#) με πολλά αρχαϊκά στοιχεία. Οι ναοί αποκτούν ελαφρύτερες αναλογίες, ενώ οι εξωτερικές όψεις διαρθρώνονται με πιο ραδινά ανοίγματα, κόγχες και τυφλά αφιδώματα. Η τοιχοποιία που συνηθίζεται είναι η απλή πλινθοδομή, αμιγής ή κατά την [τεχνική της κρυμμένης πλίνθου](#), καθώς και η μεικτή τοιχοδομία με εναλλασσόμενες ζώνες λίθων και πλίνθων.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της ναοδομίας του 12ου αιώνα στην Κωνσταντινούπολη αποτελεί το συγκρότημα της μονής του Χριστού Παντοκράτορος, μεταξύ του τρίτου και του τέταρτου λόφου της Κωνσταντινούπολης, ανάμεσα στον [Κεράτιο κόλπο](#) και το [Υδραγωγείο του Ουάλη](#). Πρόκειται για ένα συγκρότημα τριών εκκλησιών, ενώ η μονή περιλάμβανε και ξενώνα, νοσοκομείο, γηροκομείο και βιβλιοθήκη. Το σωζόμενο Τυπικό της μονής από το 1136¹ απηχεί το ρόλο της στον κοινωνικό και θρησκευτικό βίο της [Βασιλεύουσας](#), αλλά και το ιδεολογικό βάρος του μνημείου για τη δυναστική ιδεολογία των Κομνηνών. Τα μέλη της [κομνηνικής δυναστείας](#) έκαναν γενναίες δωρεές στη μονή, αλλά και σε άλλα μοναστήρια στη Θράκη, τη Μακεδονία, την Πελοπόννησο, τη [Μικρά Ασία](#) και στα νησιά του Αιγαίου. Σήμερα από τη μονή σώζεται μόνο το συγκρότημα του καθολικού ([εικ. 2](#), [εικ. 3](#)).

2. Η ιστορία του κτίσματος

Το συγκρότημα της μονής του Χριστού Παντοκράτορος χτίστηκε μεταξύ 1118 και 1136 από τον [Ιωάννη Β΄ Κομνηνό](#) (1118-1143) και την πρώτη σύζυγό του Ειρήνη, ενώ το έργο είχε ανατεθεί στον αρχιτέκτονα Νικηφόρο.² Από τα τρία κτίσματα του συγκροτήματος, πρώτη οικοδομήθηκε η νότια εκκλησία, ως [καθολικό](#), πριν από το θάνατο της Ειρήνης το 1124. Στο ναό αυτό προστέθηκε το βόρειο τμήμα, που αφιερώθηκε στην Παναγία Ελεούσα, όπου μπορούσαν να παρακολουθήσουν τη λειτουργία οι λαϊκοί, ενώ το μεταξύ τους ταφικό παρεκκλήσιο, αφιερωμένο στον Αρχάγγελο Μιχαήλ, συνέδεσε τους δύο ναούς ([εικ. 1](#)). Στο παρεκκλήσιο τάφηκαν αρκετοί αυτοκράτορες και μέλη της δυναστείας των Κομνηνών, αλλά και αυτοκράτορες από τη [δυναστεία των Παλαιολόγων](#). Ενδεικτικά αναφέρουμε τον ιδρυτή του Ιωάννη Β΄ Κομνηνό (1143), το [Μανουήλ Α΄ Κομνηνό](#) (1180) και το Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο (1448).³

Κατά τη διάρκεια της [Λατινοκρατίας](#) (1204-1261) η περιοχή στην οποία βρισκόταν η μονή ανήκε στους [Βενετούς](#), οι οποίοι μετέφεραν πολλά από τα ιερά σκεύη, τα κειμήλια και τις εικόνες της μονής στη Βενετία. Ο [Νικήτας Χωνιάτης](#) αναφέρει ότι

Μονή Χριστού Παντοκράτορος (Μολλά Ζεϋρέκ Τζαμί)

το συγκρότημα της μονής χρησιμοποιήθηκε ως κατοικία του Λατίνου αυτοκράτορα, αλλά η πληροφορία αυτή φαίνεται ότι είναι ανακριβής. Πάντως, αν και δε γνωρίζουμε εάν η μονή έμεινε στα χέρια ορθόδοξων μοναχών ή όχι, πάντως δεν έπαψε να αποτελεί τόπο όπου συγκεντρώνονταν πολύτιμα κειμήλια και λατρευτικά αντικείμενα· μάλιστα, φαίνεται ότι την περίοδο της Λατινοκρατίας μεταφέρθηκε εκεί και η περίφημη εικόνα της Θεοτόκου Οδηγήτριας –που η παράδοση την απέδιδε στον ευαγγελιστή Λουκά– η οποία είχε αφαιρεθεί με τη βία από την Αγία Σοφία το 1206. Στη μονή υπήρχε, επίσης, από τα χρόνια του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, μια πλάκα από πορφύριτη, όπου σύμφωνα με το θρύλο είχε αποθεθεί το σώμα του Χριστού για να αλειφθεί με μύρο πριν από τον ενταφιασμό του. Το κειμήλιο αυτό είχε μεταφερθεί από την Έφεσο από τον ίδιο το Μανουήλ Α΄.⁴

Μετά την Άλωση του 1453 και επί των ημερών του σουλτάνου Μωάμεθ Β΄, η μονή Παντοκράτορος μετατράπηκε σε ιεροδιδασκαλείο. Το συγκρότημα μετονομάστηκε σε Ζεϋρέκ τζαμί (Molla Zeyrek Camii, Zeyrek Kilise Camii, Zeyrek Camii), από το όνομα του Ζεϋρέκ Μολλά Μεχμέτ Εφέντι, πρώτου επικεφαλής (müdürris) της σχολής.⁵ Το σύμπλεγμα των τριών ναών επισκευάστηκε επανειλημμένα, ενώ μια μεγάλης έκτασης αναστήλωση πραγματοποιήθηκε έπειτα από μια καταστροφική πυρκαγιά στα μέσα του 18ου αιώνα. Η βιβλιοθήκη της μονής καταστράφηκε επίσης από πυρκαγιά το 1934.

Οι έρευνες του Byzantine Institute of America στα μέσα της δεκαετίας του 1950, στη διάρκεια νέας αναστηλωτικής προσπάθειας, αποκάλυψαν ένα λαμπρό βυζαντινό μαρμαροθέτημα στο δάπεδο του νότιου ναού. Την περίοδο εκείνη λειτουργούσε ως τζαμί μόνο το κεντρικό παρεκκλήσιο. Μετά την αναστήλωση της νότιας εκκλησίας το δάπεδο καλύφθηκε, και ο χώρος λειτούργησε πάλι ως τζαμί. Η πλέον πρόσφατη αναστήλωση ξεκίνησε το 1997 από τους καθηγητές Robert Ousterhout, Zeynep Ahunbay και Metin Ahunbay.⁶ Το Ζεϋρέκ τζαμί συμπεριλήφθηκε το 2002 στον κατάλογο των 100 πλέον απειλούμενων μνημείων, ο οποίος εκδίδεται ετησίως (*Annual list of the World Monuments Watch “100 Most Endangered Sites”*).⁷

3. Αρχιτεκτονική περιγραφή των εκκλησιών

3.1. Η νότια εκκλησία

Η νότια εκκλησία του συγκροτήματος ήταν η πρώτη που χτίστηκε, ως καθολικό της μονής του Χριστού Παντοκράτορος, από την αυτοκράτειρα Ειρήνη πριν από το θάνατό της το 1124.⁸ Είναι ο μεγαλύτερος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός στην Κωνσταντινούπολη.⁹ Οι κίονες του κεντρικού, τρουλαίου τετραγώνου αντικαταστάθηκαν από τους Οθωμανούς με πεσσούς. Ο τρούλος στηρίζεται σε δεκαεξάπλευρο τύμπανο, σε κάθε πλευρά του οποίου ανοίγεται από ένα παράθυρο. Τα πλάγια κλίτη είχαν υπερώα, από τα οποία σώθηκε μόνο το νότιο. Ο νάρθηκας, που προεξέχει στα πλάγια, έχει επίσης υπερώο και στεγάζεται με πέντε σταυροθόλια· το μεσαίο μετατράπηκε αργότερα σε τρούλο. Ταυτόχρονα προστέθηκε και ο εξωνάρθηκας. Τα παραβήματα είναι απλοί τετράπλευροι χώροι με μία εξέχουσα ανίδα.

Τα γωνιακά διαμερίσματα στεγάζονται χαμηλότερα από τις καμάρες των κεραιών του σταυρού, αφήνοντάς τον έτσι να διαγράφεται με σαφήνεια στην εξωτερική μορφή του ναού. Από τις τρεις ανίδες, η κεντρική είναι ιδιαίτερα μεγάλη και επισκιάζει τις ελάχιστες διαγραφόμενες εξωτερικά ανίδες των παραβημάτων. Δύο σειρές ραδινών κογχών τονίζουν τις ελαφριές αναλογίες της κεντρικής ανίδας.¹⁰ Πρόκειται για ένα από τα σημαντικότερα παραδείγματα της αισθητικής που διαμορφώνεται το 12ο αιώνα στους ναούς της Κωνσταντινούπολης: οι απόπειρες μείωσης του όγκου και ελάφρυνσης των αναλογιών οδηγούν στην κατασκευή κογχών χωρίς βαθμιδωτό περίγραμμα που συγχωνεύονται πιο διακριτικά και με μεγαλύτερη πλαστικότητα στον υποκείμενο τοίχο (εικ. 5).¹¹

3.2. Ο βόρειος ναός (Παναγία Ελεούσα) και το παρεκκλήσιο του Αρχαγγέλου Μιχαήλ

Ο βόρειος ναός χτίστηκε μετά το θάνατο της Ειρήνης, μεταξύ των ετών 1124-1136, από τον Ιωάννη Β΄ Κομνηνό, και ήταν ανοιχτός στους λαϊκούς. Είναι μικρότερος και αντιγράφει τον παλαιότερο σε μεγάλο βαθμό (εικ. 6). Ο τρούλος και η δυτική κεραία του σταυρού έχουν αλλοιωθεί από μεταγενέστερες επεμβάσεις.

Μονή Χριστού Παντοκράτορος (Μολλά Ζεϋρέκ Τζαμί)

Το μεταξύ των δύο ναών μονόχωρο παρεκκλήσιο στεγάζεται με δύο ελλειπσοειδείς τρούλους. Η αφιέρωσή του στον ψυχοπόμπο Αρχάγγελο Μιχαήλ συνδέεται με τη χρήση του ως αυτοκρατορικού μωσαίου.¹² Οι δύο τρούλοι του μνημείου έχουν ερμηνευτεί ως προσπάθεια μίμησης του περίπου σύγχρονου σταυροφορικού μαρτυρίου του Παναγίου Τάφου στην Ιερουσαλήμ, που επίσης είχε δύο τρούλους. Η υπόθεση αυτή υποστηρίζεται και από το διάκοσμο του παρεκκλησίου, αλλά και από τη διάταξη των τάφων στο εσωτερικό του, που ήταν παρόμοια με τη διάταξη των τάφων των [σταυροφόρων](#) βασιλέων στο μαρτύριο του Παναγίου Τάφου στην Ιερουσαλήμ.¹³

Το σύμπλεγμα των τριών ναών συμπληρώνεται από έναν εξωνάρθηκα και το νότιο περίβολο. Και τα δύο αυτά στοιχεία προστέθηκαν στην τελευταία φάση της οικοδομής.

3.3. Τοιχοδομία και δομικά υλικά

Στις τρεις εκκλησίες της μονής Παντοκράτορος έχει χρησιμοποιηθεί η [τεχνική της κρυμμένης πλίνθου](#), όμως η εκτέλεση φαίνεται να έχει γίνει με τρόπο μάλλον πρόχειρο ([εικ. 4](#)). Πλίνθοι διαφορετικού μεγέθους και μεγάλη ποσότητα υλικού σε δεύτερη χρήση διακρίνονται στο μνημείο. Αν και γνωρίζουμε ότι υλικό από τον υπό κατάρρευση –το 12ο αιώνα– ναό του [Αγίου Πολυεύκτου](#) είχε χρησιμοποιηθεί για τον αρχιτεκτονικό διάκοσμο του μνημείου, οι πλίνθοι σε δεύτερη χρήση δε φαίνεται να προέρχονται από την ίδια πηγή. Πιο πιθανή έχει θεωρηθεί η προέλευσή τους από την οικία της Ιλαράς, την οποία είχε παραχωρήσει ο αυτοκράτορας [Μαυρίκιος](#) στην κόρη του, στην περιοχή της οποίας ενδεχομένως οικοδομήθηκε η μονή Παντοκράτορος.

Το σύμπλεγμα των τριών εκκλησιών φέρει τα ίχνη επανειλημμένων επεμβάσεων, τόσο κατά τους [Παλαιολόγειους χρόνους](#) όσο και κατά την Οθωμανική περίοδο. Ωστόσο, πολλές από τις αρχικές ατέλειες της εξωτερικής όψης πρέπει να παρέμεναν αθέατες, καθώς φαίνεται ότι μεγάλες επιφάνειες ήταν καλυμμένες με δύο στρώσεις κονιάματος. Η κατασκευή των τριών εκκλησιών δείχνει ότι επρόκειτο κατά πάσα πιθανότητα για έργο των ίδιων τεχνιτών, κάτι που ήταν δυνατό λόγω της μικρής χρονικής απόστασης ανάμεσα στην ανέγερσή τους.¹⁴

4. Η διακόσμηση της μονής Παντοκράτορος

Ο νότιος ναός της μονής Παντοκράτορος είχε ιδιαίτερα πλούσιο διάκοσμο. Ήδη αναφέρθηκε το λαμπρό μαρμαροθέτημα του δαπέδου, το οποίο περιλάμβανε φυτικά και εικονιστικά θέματα, μεταξύ των οποίων υπήρχαν σκηνές κυνηγιού, βουκολικές σκηνές, μυθολογικά πλάσματα, αλλά και ένας δίσκος με το ζωδιακό κύκλο και σκηνές από την ιστορία του Σαμψών.¹⁵ Η εικονογραφία της σύνθεσης αυτής, η οποία φαίνεται να ακολουθεί παλαιοχριστιανικά πρότυπα, είναι αποκαλυπτική της κομνηνικής ιδεολογίας, όπως εκφράζεται στο παρόν μνημείο. Ο R. Ousterhout έχει διαπιστώσει σε αυτό μια ευρύτερη προσπάθεια σύνδεσης με το αυτοκρατορικό παρελθόν και μάλιστα σύγκρισης με την κωνσταντινεία δυναστεία και με το κατεξοχήν αυτοκρατορικό μωσαίο και καθίδρυμά της, τους [Αγίους Αποστόλους](#). Αυτό γίνεται πιο σαφές από τη χρήση του αρχαίου όρου «ηρώων» για το ταφικό παρεκκλήσιο του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Τυπικό του 1136.¹⁶

Στους τοίχους του [Βήματος](#) σώζεται αποσπασματικά η [ορθομαρμάρωση](#), η οποία πρέπει να κάλυπτε μεγάλο μέρος των εσωτερικών τοίχων του ναού. Οι αυτοκράτορες της δυναστείας των Κομνηνών και οι σύζυγοί τους χορηγούσαν σημαντικά ποσά για τη διακόσμηση της μονής. Υπάρχουν μαρτυρίες για ευρεία χρήση χρυσού στα ψηφιδωτά της μονής, καθώς και για λειτουργικά βιβλία δεμένα με πολύτιμα μέταλλα και στολισμένα με ημιπολύτιμες πέτρες. Το δάπεδο της βόρειας εκκλησίας φαίνεται ότι κοσμούσαν επίσης με μαρμαροθετήματα, σε μίμηση του παλαιότερου ναού: έχουν βρεθεί ίχνη από μυθολογικές σκηνές, απεικονίσεις κυνηγιού και ζώων.

Πάντως, το σημαντικότερο εύρημα είναι τα πολυάριθμα κομμάτια [υάλου](#) δεμένα με μολύβι που σχηματίζουν πολύχρωμα γεωμετρικά θέματα και μορφές. Αυτά μαρτυρούν την ύπαρξη υαλογραφιών (βιτρό) στο ναό,¹⁷ όπως φαίνεται ότι υπήρχαν και στη [μονή της Χώρας](#), αλλά και στο ναό της Παναγίας στο μοναστήρι της Στουντένιτσα.¹⁸ Πρόκειται για μια τεχνική για τη χρήση της οποίας στις βυζαντινές εκκλησίες δεν υπάρχουν πολλά στοιχεία, ενώ συνήθως συνδέεται με δυτικά μνημεία, όπου

Μονή Χριστού Παντοκράτορος (Μολλά Ζεϋρέκ Τζαμί)

έγινε αργότερα πολύ δημοφιλής.

Όπως συνέβη με τις περισσότερες βυζαντινές εκκλησίες που μετατράπηκαν σε τζαμιά, η διακόσμηση του Βήματος, το τέμπλο και οι φορητές εικόνες έχουν χαθεί. Ωστόσο η μνημειακή ζωγραφική φαίνεται ότι διατηρήθηκε καλυμμένη μέχρι το 18ο αιώνα, οπότε οι τοιχογραφίες και τα ψηφιδωτά αποτοιχίστηκαν, μένοντας μόνο ελάχιστα σπαράγματα. Σε ορισμένα σημεία των τόξων της κιονοστοιχίας στο νότιο και του βόρειο ναό διακρίνονται τέτοια σπαράγματα μέχρι σήμερα.

1. Gautier, R., “Le typikon du Christ Sauveur Pantokrator”, *Revue des Études Byzantines* 32 (1974), σελ. 1-154, ιδ. 27-131· Jordan, R. (αγγλ. μτφρ.), “28. Pantokrator: Typikon of Emperor John II Komnenos for the Monastery of Christ Pantokrator in Constantinople”, στο Thomas, J. – Constantinides-Hero, A., *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders’ Typika and Testaments* (Dumbarton Oaks Studies 35, Washington D.C. 2000), σελ. 725-781.
2. Σχετικά με την ιστορία της μονής Παντοκράτορος, βλ. Müller-Wiener, W., *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls. Byzantion – Konstantinupolis – Istanbul bis zum Beginn d. 17. Jhs* (Tubingen 1977), σελ. 209-215, με πλούσια βιβλιογραφία· Janin, R., *Le géographie ecclesiastique de l’Empire byzantin 1: Le siege de Constantinople et le patriarcat oecumenique 3: Les eglises et les monasteres*² (Paris 1969), σελ. 515-523· Ousterhout, R. – Ahunbay, Z. – Ahunbay, M., “Study and restoration of the Zeyrek Camii in Istanbul: First report 1997-1998”, *Dumbarton Oaks Papers* 54 (2000), σελ. 265-270· Ousterhout, R., “Contextualizing the Later Churches of Constantinople: Suggested Methodologies and a Few Examples”, *Dumbarton Oaks Papers* 54 (2000), σελ. 241-250· Ousterhout, R. – Ahunbay, Z. – Ahunbay, M., “Study and restoration of the Zeyrek Camii in Istanbul: Second report 2001-05”, *Dumbarton Oaks Papers* 63 (2009) (υπό έκδ.).
3. Σχετικά με τις ταφές στο παρεκκλήσιο, βλ. αναλυτικά Janin, R., *Le géographie ecclesiastique de l’Empire byzantin 1: Le siege de Constantinople et le patriarcat oecumenique 3: Les eglises et les monasteres*² (Paris 1969), σελ. 516-518· Van Millingen, A., *Byzantine Churches in Constantinople: Their History and Architecture* (London 1912), σελ. 219-240.
4. Janin, R., *Le géographie ecclesiastique de l’Empire byzantin 1: Le siege de Constantinople et le patriarcat oecumenique 3: Les eglises et les monasteres*² (Paris 1969), σελ. 516.
5. Öz, T., *Zwei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II Fatih* (Istanbul 1935), σελ. 11.
6. Για τη συγγραφή του λήμματος αυτού ήταν πολύτιμη η προσφορά κειμένων και η συμβολή του καθηγητή R. Ousterhout, για τα οποία του εκφράζω την εγκάρδια ευγνωμοσύνη μου.
7. Ousterhout, R. – Ahunbay, Z. – Ahunbay, M., “Study and restoration of the Zeyrek Camii in Istanbul: First report 1997-1998”, *Dumbarton Oaks Papers* 54 (2000), σελ. 265-266.
8. Η Ειρήνη τάφηκε πρώτη στη μονή, αλλά η σαρκοφάγος της μεταφέρθηκε το 1960 στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Πόλης και αργότερα στον εξωνάρθηκα της Αγίας Σοφίας.
9. Γκιολές, Ν., *Βυζαντινή ναοδομία (600-1204)*² (Αθήνα 1992), σελ. 98.
10. Γκιολές, Ν., *Βυζαντινή ναοδομία (600-1204)*² (Αθήνα 1992), σελ. 98.
11. Krautheimer, R., *Early Christian and Byzantine Architecture* (4η έκδ. αναθεωρημένη από τους R. Krautheimer και S. Ćurčić, New Haven 1986), σελ. 366-367· Γκιολές, Ν., *Βυζαντινή ναοδομία (600-1204)*² (Αθήνα 1992), σελ. 98.
12. Γκιολές, Ν., *Βυζαντινή ναοδομία (600-1204)*² (Αθήνα 1992), σελ. 98.
13. Ousterhout, R., “Architecture, Art and Komnenian Ideology at the Pantokrator Monaster”, στο Necipoğlu, N. (επιμ.), *Byzantine Constantinople. Monuments, Topography and Everyday Life* (Leiden – Boston – Köln 2001), σελ. 148-150.

Μονή Χριστού Παντοκράτορος (Μολλά Ζεϋρέκ Τζαμί)

14. Ousterhout, R. – Ahunbay, Z. – Ahunbay, M., “Study and restoration of the Zeyrek Camii in Istanbul: First report 1997-1998”, *Dumbarton Oaks Papers* 54 (2000), σελ. 268-269.
15. Megaw, A.H.S., “Notes on recent work of the Byzantine Institute in Istanbul”, *Dumbarton Oaks Papers* 17 (1963), σελ. 335-340.
16. Ousterhout, R., “Architecture, Art and Komnenian Ideology at the Pantokrator Monaster”, στο Necipoğlu, N. (επιμ.), *Byzantine Constantinople. Monuments, Topography and Everyday Life* (Leiden – Boston – Köln 2001), σελ. 142-144.
17. François, V. – Spieser, J.-M., “Pottery and Glass in Byzantium”, στο Laiou, A. (επιμ.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century* (Dumbarton Oaks Studies 39, Washington D.C. 2002), σελ. 595.
18. Дероко, А., *Монументална и декоративна архитектура у средновековној Србији* (Београд 1962), σελ. 64-65, εκ. 79, 80, 82.

Bibliography :

	Restle M. , <i>Istanbul-Bursa-Edirne-Iznik. Baudenkmäler und Museen</i> , Reclams Kunstführer, Stuttgart 1976
	Σκουταριώτης Θεόδωρος , <i>Σύνοψις Χρονική</i> , Σάθας, Κ.Ν. (επιμ.), Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη 7, Βενετία – Παρίσι 1894
	Janin R. , <i>La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, I. Le Siège de Constantinople et le Patriarcat Oecuménique 3: Les églises et les monastères</i> , 2, Paris 1969
	Νικήτας Χωνιάτης , <i>Χρονική Διήγησις</i> , van Dieten, J.A. (ed.), <i>Nicetae Choniatae Historia</i> , Corpus Fontium Historiae Byzantinae 11, Berlin – New York 1975
	Γκιολές Ν. , <i>Βυζαντινή Ναοδομία (600-1204)</i> , Αθήνα 1992 (2η έκδ.)
	Mathews T.F. , <i>The Byzantine Churches of Istanbul. A Photographic Survey</i> , University Park – London 1976
	Müller-Wiener W. , <i>Bildlexikon zur Topographie Istanbuls, Byzantion – Konstantinupolis – Istanbul bis zum Beginn d. 17. Jhs.</i> , Tübingen 1977
	Van Millingen A. , <i>Byzantine Churches in Constantinople, Their History and Architecture</i> , London 1912, repr. 1974
	François V., Spieser J.M. , "Η κεραμική και το γυαλί στο Βυζάντιο", Λαΐου, Α. (επιμ.), <i>Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου, τόμ. Β΄</i> , MIET, Αθήνα 2006, 315-341
	Megaw A.H.S. , "Notes on recent work of the Byzantine Institute in Istanbul", <i>Dumbarton Oaks Papers</i> , 17, 1963, 333-369
	Ousterhout R.G. , "Contextualizing the Later Churches of Constantinople; Suggested Methodologies and a Few Examples", <i>Dumbarton Oaks Papers</i> , 54, 2000, 241-250
	Freely J., Summner-Boyd H. , <i>Byzantinische Kirche in Istantul: Literaturchinweise</i> , München – Istanbul 1975
	Hotz W. , <i>Byzanz, Konstantinopel, Istanbul. Handbuch der Kunstdenkmaler</i> , Darmstadt 1971

Μονή Χριστού Παντοκράτορος (Μολλά Ζεϋρέκ Τζαμί)

	Kleiss W. , <i>Topographisch-Archaölogischer Plan von Istanbul</i> , Tübingen 1965
	Odenthal J. , <i>Istanbul, DuMont Kunst-Reisefuhrer</i> , Köln 1990
	Rice D.T., Hirschmer J. , <i>Kunst aus Byzanz</i> , München 1959
	Wulzinger K. , <i>Byzantinische Baudenkmaler zu Konstantinopel</i> , Osnabruck 1973, Mittelmeerlander und Orient, Sammlung wissenschaftl, Studien, Band 1
	Dünden B. , <i>Istanbul Ansiklopedisi, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı</i> , vol. 6, 7, Istanbul 1993
	Ahunbay M., Ousterhout R.G., Ahunbay Z. , "Study and restoration of the Zeyrek Camii in Istanbul: first report, 1997-98", <i>Dumbarton Oaks Papers</i> , 54, 2000, 265-270
	Gautier P., Gautier R. , "Le typikon du Christ Sauveur Pantokrator", <i>Revue des Études Byzantines</i> , 32, 1974, 1-154
	Дероко А. , <i>Монументална и декоративна архитектура у средновековној Србији</i> , Београд 1962
	Ahunbay M., Ahunbay Z. , "Restoration Work at the Zeyrek Camii, 1997-1998", Necipoglu, N. (ed.), <i>Byzantine Constantinople: Monuments, Topography, and Everyday Life</i> , Leiden, Boston 2001, 117-132
	Ahunbay M., Ousterhout R.G., Ahunbay Z. , "Study and restoration of the Zeyrek Camii in Istanbul: Second report 2001-05", <i>Dumbarton Oaks Paper</i> , 63, 2009, υπό έκδοση
	Ousterhout R.G. , "Architecture, Art and Komnenian Ideology at the Pantokrator Monastery", Necipoğlu N. (ed.), <i>Byzantine Constantinople. Monuments, Topography and Everyday Life</i> , Leiden - Boston - Köln 2001, 133-150

Webliography :

	28. Pantokrator: Typikon of Emperor John II Komnenos for the Monastery of Christ Pantokrator in Constantinople http://www.doaks.org/publications/doaks_online_publications/typikaPDF/typ038.pdf
	Christos ho Pantokrator http://www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/index.htm?http&&www.nyu.edu/gsas/dept/fineart/html/Byzantine/10.htm
	Study and Restoration of the Zeyrek Camii in Istanbul: First Report, 1997–98 http://www.doaks.org/publications/doaks_online_publications/DOP54/DP54ch15.pdf

Glossary :

	αψίδα, η Γενικά, καμπύλη ή τοξοειδής απόληξη ή διαμόρφωση τοίχου. Επίσης, τοξοειδής κατασκευή μνημειακού ή μη χαρακτήρα. Στη βυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, αψίδα ονομάζεται η κόγχη του Ιερού Βήματος, η κάτοψη της οποίας μπορεί να είναι ημικυκλική, πεταλόμορφη, ορθογώνια ή και πολυγωνική εξωτερικά. Η αψίδα συνήθως προεξέχει στο ανατολικό άκρο του ναού. Στο εσωτερικό χωρίζεται από τον κυρίως ναό με το τέμπλο. Αψίδες που εξέχουν ανατολικά του ναού μπορούσαν να έχουν και τα διαμερίσματα εκατέρωθεν του Ιερού (παραβήματα), συνήθως μικρότερες από την κεντρική αψίδα.
	γωνιακά διαμερίσματα, τα Στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς, πρόκειται για τα μικρά διαμερίσματα που διαμορφώνονται στα κενά εκατέρωθεν των κεραιών του σταυρού, έτσι ώστε ο σταυρικός πυρήνας του ναού να εγγράφεται σε τετράγωνο. Καλύπτονταν με φουρνικά ή με σταυροθόλια.
	εγγεγραμμένος σταυροειδής ναός, ο Τύπος ναού στον οποίο το εσωτερικό διατάσσεται σε τέσσερις καμάρες που σχηματίζουν σταυρό· το κεντρικό σημείο όπου συγκλίνουν οι καμάρες

Μονή Χριστού Παντοκράτορος (Μολλά Ζεϋρέκ Τζαμί)

(κεραίες του σταυρού) στεγάζεται με τρούλο. Ο σταυρός εγγράφεται στην τετράγωνη κάτοψη του οικοδομήματος με τη βοήθεια 4 γωνιακών διαμερισμάτων. Ανάλογα με τον αριθμό των στηριγμάτων του τρούλου (κίωνων και πεσσών) χαρακτηρίζεται δικίονιος (ή δίστυλος), τετρακίονιος (τετράστυλος) ή οκτάστυλος.

Ιερό ή Άγιο Βήμα, το

Το αρχιτεκτονικό μέρος στα ανατολικά του ναού όπου τελείται η Θεία Ευχαριστία. Προορίζεται αποκλειστικά για τον κλήρο και συνήθως χωρίζεται από τον κυρίως ναό με υψηλό τέμπλο. Στην πλήρη μορφή του είναι τριμερές, αποτελούμενο από το Ιερό Βήμα στο κέντρο, όπου βρίσκεται η Αγία Τράπεζα, από την πρόθεση ή προσκομιδή (βόρεια του Ιερού Βήματος), όπου κατατίθενται οι προσφορές των πιστών, και από το διακονικό ή σκευοφυλάκιο (νότια του Ιερού Βήματος), όπου φυλάσσονται τα ιερά σκεύη και αντικείμενα του ναού. Τα δύο τελευταία μέρη αποκαλούνται και παστοφóρια ή παραβήματα.

καθολικό, το

Ο κεντρικός ναός ενός μοναστηριού, στον οποίο τελούνται οι βασικές τελετουργίες· επίσης εκεί καθορίζεται ποιο θα είναι το κατά κύριο λόγο τιμώμενο ιερό πρόσωπο και, άρα, ο προστάτης της μονής. Στις περισσότερες περιπτώσεις όλα τα υπόλοιπα κτήρια της μονής αναπτύσσονται γύρω από το καθολικό και το οικοδομικό συγκρότημα απομονώνεται με περίβολο. Εντός του περιβόλου συχνά υπάρχουν και άλλοι μικρότεροι ναοί ή παρεκκλήσια.

μαρμαροθέτημα, το (opus sectile)

Τεχνική εντοίχιας ή επιδαπέδιας διακόσμησης. Προκύπτει από έγκοπη εργασία ή συναρμογή μαρμάρινων ή λίθινων πλακών μικρού πάχους, έτσι ώστε να αποδίδεται κάποιο διακοσμητικό μοτίβο. Όταν χρησιμοποιείται γυαλί, ονομάζεται υαλοθέτημα.

μεντρεσές, ο

Ο θεσμός του μεντρεσέ (ιεροδιδασκαλείο) αποτελούσε την ανώτατη βαθμίδα της ισλαμικής εκπαίδευσης. Τα κύρια μαθήματα που διδάσκονταν στους νεαρούς μουσουλμάνους ήταν η ανάγνωση, η απομνημόνευση και η ερμηνεία του Κορανίου, το θρησκευτικό δίκαιο, η θεολογία, η φιλοσοφία κ.ά.

μεταβατική τρουλαία βασιλική, η

Βασιλική που στεγάζεται με τρούλο, σύμφωνα με τον ιουστινιάνειο τύπο, αλλά της οποίας οι πεσσοί στήριξης του τρούλου έχουν αρχίσει να διαλύονται σε περισσότερα ανοίγματα, χάνοντας σε όγκο και δημιουργώντας χώρο για τα γωνιακά διαμερίσματα. Από τον τύπο αυτό της μεταβατικής τρουλαίας βασιλικής προκύπτει σταδιακά ο σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός, με περαιτέρω μείωση του όγκου των πεσσών και αντικατάστασή τους, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, με κίονες.

νάρθηκας, ο

Στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική νάρθηκας ονομάζεται ο εγκάρσιος προθάλαμος στη δυτική πλευρά ενός ναού. Σε αυτόν παρέμεναν οι κατηχούμενοι και εκεί εκτελούνταν ορισμένες πράξεις της λειτουργίας. Ο προθάλαμος τοποθετείται μπροστά από το μεσαίο και τα πλάγια κλίτη ως εσωνάρθηκας ή μπροστά από την πρόσοψη της εκκλησίας ως εξωνάρθηκας. Ο εξωνάρθηκας μπορεί να έχει τη μορφή ανοιχτής κιονοστήρικτης στοάς.

Οδηγήτρια, η

Εικονογραφικός τύπος της Παναγίας, από τους πλέον δημοφιλείς. Η Θεοτόκος εικονίζεται ολόσωμη, όρθια, ελαφρά στραμμένη προς τα δεξιά ως προς το θεατή, κρατώντας στην αγκαλιά της το Βρέφος. Ο τύπος οφείλει το όνομά του σε μία, κατά την παράδοση, θαυματουργή εικόνα της Παναγίας σε αυτόν τον τύπο που βρισκόταν στη μονή των Οδηγών στην Κωνσταντινούπολη.

ορθομαρμάρωση, η

Η επένδυση των τοίχων ενός ναού με μαρμάρινες πλάκες. Η επένδυση ξεκινούσε από το δάπεδο και έφτανε έως το ύψος της γένεσης των τόξων.

παστοφόριο (παράβημα), το

Παστοφóρια ή παραβήματα ονομάζονται οι δύο χώροι που πλαισιώνουν ως βοηθητικά δωμάτια την αγίδα με το Ιερό Βήμα των παλαιοχριστιανικών ή βυζαντινών εκκλησιών. Το βόρειο ή το αριστερό παστοφόριο λέγεται πρόθεση, ενώ το νότιο ή δεξί διακονικό (και αργότερα σκευοφυλάκιο).

σταυροθόλιο, το

Θόλος ο οποίος στέγαζε τετράγωνους ή ορθογώνιους χώρους και προέκυπτε από την αλληλοτομία δύο ημικυλινδρικών καμαρών ίσης διαμέτρου και ύψους. Οι τεμνόμενες καμάρες σχηματίζουν ένα σταυρό, ισόπλευρο όταν πρόκειται για τη στέγαση τετράγωνων χώρων.

τεχνική της κρυμμένης πλίνθου, η

Τεχνική τοιχοδομίας που χαρακτηρίζεται από την εναλλαγή σειρών παχύτερων και λεπτότερων τούβλων. Οι σειρές λεπτότερων πλίνθων εισέχουν ελαφρά και καλύπτονται με κονίαμα, δημιουργώντας εναλλαγές κόκκινων (πλίνθοι) και ανοιχτόχρωμων (κονίαμα) επιφανειών.

τρούλος, ο

Χαρακτηριστικό στοιχείο στη βυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική. Πρόκειται για ημισφαιρικό θόλο στη στέγη των ναών, δηλαδή για μια κυλινδρική κατασκευή με ανοίγματα (παράθυρα) στο τύμπανο και με θολωτή στέγαση. Ο τρούλος εμφανίζεται ήδη στα Πρώιμα Βυζαντινά χρόνια, επικρατεί κατά τους Μέσους χρόνους και διαδίδεται ευρύτερα στα Βαλκάνια και τη Ρωσία.

τύμπανο, το

1. Η τριγωνική επιφάνεια που «κλείνει» το βάθος του αετώματος και συνήθως φέρει ανάγλυφη ή ολόγλυφη διακόσμηση (Αρχαιότητα). 2. Τύμπανο τόξου (Ρωμαϊκή-Βυζαντινή περίοδος): Επίπεδη επιφάνεια που βρίσκεται μέσα σε τόξο ή αρκοσόλιο, π.χ. πάνω από τη Βασιλείο Πύλη ανάμεσα στο νάρθηκα και τον κυρίως ναό. 3. Τύμπανο τρούλου (Βυζάντιο): Στη βυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική αποτελεί ένα κυκλικό ή πολυγωνικό τμήμα πάνω στο οποίο στηρίζεται ο ημισφαιρικός θόλος.

Μονή Χριστού Παντοκράτορος (Μολλά Ζεϋρέκ Τζαμί)

υπερώο, το

Το υπερώο (ή γυναικονίτης) είναι το ανώτερο διαμέρισμα του ναού πάνω από τα πλάγια κλίτη και το νάρθηκα, από όπου παρακολουθούσαν τη λειτουργία τα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας τη Βυζαντινή περίοδο –οπότε το «αυτοκρατορικό θεωρείο» είχε ειδική είσοδο– και τη Νεότερη περίοδο οι γυναίκες.

Sources

Gautier, R., “Le typikon du Christ Sauveur Pantokrator”, *Revue des Études Byzantines* 32 (1974), σελ. 1-154, ιδ. 27-131· Jordan, R. (αγγλ. μτφρ.), “28. Pantokrator: Typikon of Emperor John II Komnenos for the Monastery of Christ Pantokrator in Constantinople”, στο Thomas, J.-Constantinides-Hero, A., *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders’ Typika and Testaments* (Dumbarton Oaks Studies 35, Washington D.C. 2000), σελ. 725-781.

Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, van Dieten, J.A. (επιμ.), *Nicetae Choniatae Historia* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 11, Berlin – New York 1975).

Σκουταριώτης Θεόδωρος, *Σύνοψις Χρονική, Σάθας*, Κ.Ν. (επιμ.), *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη* 7 (Βενετία – Παρίσι 1894).

Quotations

Όψεις της λειτουργίας της Μονής Παντοκράτορος, σύμφωνα με το Τυπικό του Ιωάννη Β' Κομνηνού

Το νοσοκομείο της μονής (σελ. 83):

Ἐπει δὲ καὶ ξενῶν ἀφωρίσθη παρὰ τῆς βασιλείας μου, ἔχειν ὀφείλων [905] ἀνακεκλιμένους ἀρρώστους πενήτηκοντα, βούλομαι καὶ διατυπῶ κλίνας μὲν εἶναι τοσαύτας εἰς ἀνάπαυσιν τῶν τοιούτων ἀρρώστων.

Ἔσονται δὲ ἀπὸ τούτων τῶν πενήτηκοντα δέκα μὲν λόγῳ τῶν ἐνοχλουμένων τραύμασιν ἢ καὶ κεκλασμένων, λόγῳ δὲ τῶν ὀφθαλμιῶντων καὶ κοιλιακῶ κατεχομένων νοσήματι καὶ ἐτέροις τισὶν ὀξυτάτοις ἐπωδύνοις [910] ἕτεροι ὀκτώ, ταῖς δὲ γυναίξει ταῖς νοσοῦσαις ἀφορισθήσονται κλίνας δώδεκα, καὶ αἱ λοιπαὶ τοῖς ἀπλῶς νοσοῦσιν ὑπολειφθήσονται.

Μισθοὶ καὶ ἀμοιβές των εργαζομένων στο νοσοκομείο (σελ. 99-101):

Τοὺς ξενωνίτας ἅπαντας τοὺς ταχθέντας ἐκδουλεύειν τοῖς ἀρρώστοις τυποῦμεν λαμβάνειν ταῦτα: [...] τοὺς δύο πρώτους ἰατροὺς, τοὺς καὶ πρωτομηνίτας ὀνομάζεσθαι τυπωθέντας, ἀνὰ νομίματα ὅμοια ἐπτὰ, ὑπὲρ προσφαγίου ἀνὰ νομίματος τὸ ἥμισυ καὶ ὑπὲρ ἀννόνας ἀνὰ σίτου μοδίους τριακονταοκτώ [1185] τοὺς δύο πρώτους τραυματικούς ὁμοίως ἐν πασὶν

Ἡ διοικητικὴ καὶ οικονομικὴ ανεξαρτησία της μονής (σελ. 127):

Ἐξεί δὲ ἡ μονὴ τὸ ἐλεύθερον πάντη καὶ ἀκαταδούλων ὑπὸ μηδεμίαν ἐξουσίαν τελοῦσα, μηδένα τὸν κυριεύοντα ἔχουσα, αὐτοδέσποτος, [1615] αὐτεξούσιος, ἑαυτῆς κυριεύουσα καὶ δεσπόζουσα, μὴ ὑπὸ ἐκκλησιαστικὴν ἀρχὴν, μὴ ὑπὸ ἀνακτορικὴν ἐξουσίαν, μὴ ὑφ' ἑτέραν ἀρχοντικὴν ἐξουσίαν ταττομένη, μόνῃ τῶν ἑαυτῆς ἀντιποιομένη καὶ πάντων ἐξουσιαστικῶς καὶ αὐθεντικῶς καταπολαύουσα, τῆς τοῦ ἀνεκποιήτου διαστίξεως φυλαττομένης ἐπὶ πᾶσι τοῖς ἀνατεθειμένοις αὐτῇ, εἴτε κτήματα εἶεν, εἴτε μοναστήρια, [1620] εἴτε τινὰ δίκαια σωματικὰ ἢ ἀσώματα· περιέπεσθαι δὲ ταύτην καὶ διεκδικεῖσθαι βούλομαι καὶ συγκροτεῖσθαι πρῶτα μὲν παρὰ τοῦ περιποθήτου μου υἱοῦ καὶ βασιλέως κυροῦ Ἀλεξίου, εἴτα καθ' ἑξῆς παρὰ τοῦ πρωτεύοντος ἐκ τοῦ γένους ἡμῶν...

Gautier, R., «Le typikon du Christ Sauveur Pantokrator», *Revue des Études Byzantines* 32 (1974), σελ. 83, 99-101 καὶ 127.